

Van *mamá* tot *plee*

Fransse leenwoorden in het Nederlands

Wie klaagt over het vele Engels in het Nederlands, beseft misschien niet hoeveel van oorsprong Franse woorden we dagelijks gebruiken. Hoe kwamen ze in onze taal terecht?

HANS BEELEN EN NICOLINE VAN DER SIJS

“**M**eent gij, dat de Nederlander een Fransch poespas noodig heeft, om zich in zijne volkstaal beschaafd te kunnen uitdrukken?”, vroeg de van oorsprong Duitse predikant J.G.C. Kalckhoff in het anoniem verschenen pamflet *Proeve tegen de verbastering der Nederlandsche taal, door beschaafde Nederlanders* uit 1829. De aanleiding voor deze vraag was dat vrienden van hem zich door hun kinderen ‘papa’ en ‘mama’ lieten noemen; dat was Frans, en dat wekte zijn afschuw.

Weinig Nederlanders zullen beseffen dat de zo alledaagse en vertrouwde woorden *papa* en *mama* Franse leenwoorden zijn. De opmerkingen van

Kalckhoff komen overigens redelijk laat, want *papa* en *mama* zijn op het moment dat hij zich erover opwindt al bijna twee eeuwen in het Nederlands in gebruik. Sinds halverwege de zeventiende eeuw komen ze voor, uitgesproken met eindaccent, zoals in het Frans: ‘papá’ en ‘mamá’. Aanvankelijk waren het de hogere kringen die Franse leenwoorden gebruikten. *Papa*, *mama* en enkele andere familiermen waren vermoedelijk in de spreektaal geïntroduceerd door de uit Frankrijk gehaalde gouvernantes, gouverneurs en kindermisjes: Frans was van de veertiende tot de negentiende eeuw de hoftaal en

Mensen die zelf niet zo goed Frans kenden, vernederlandsten de leenwoorden, waardoor deze soms onherkenbaar veranderden.

de taal van de hoogste kringen. Die hogere standen waren tweetalig, en wanneer zij Nederlands spraken, doorspekten ze dit met Franse woorden. Dat Kalckhoff pas in 1829 bezwaar aantekende, zal komen doordat de napoleontische oorlogen nog vers in het geheugen lagen, maar ook doordat op dat moment *papa* en *mama* doorgedrongen waren tot alle lagen van de bevolking. Omdat de lagere kringen geen Frans kenden, spraken zij de woorden op z’n Nederlands uit, met de klemtoon op de eerste lettergreep: ‘pápa’ en ‘máma’.

Belle-soeur

In de zeventiende eeuw veranderden alle familiermen onder invloed van het Frans. Zo gingen Nederlanders de Franse leenwoorden *tante* en *kozijn* (in het Frans *cousin*) gebruiken in plaats van de oudere Nederlandse aanspreekvormen *moei* en *neef*. Dat *kozijn* is trouwens niet tot het Standaardnederlands doorgedrongen; het wordt nu alleen nog maar in het Zuid-Nederlands gebruikt.

Daarnaast stamt uit deze periode een groot aantal leenvertalingen van Franse familiebenamingen: *grootvader* en *grootmoeder* (in het Frans *grand-père*, *grand-mère*) verdrongen de Middelnederlandse aanduidingen *oudervader* en *oudermoeder* (‘vader of moeder van de ouder’). De vertalingen *kleindochter* en *kleinzoon*, gemaakt naar het Franse voorbeeld *petite-fille* en *petit-fils*, kwamen in de plaats van oudere Nederlandse omschrijvingen als *dochterszoon*, *zoonszoon*, *dochtersdochter*, *zoonsdochter* en *kindskind*.

Aangetrouwde familieleden kregen benamingen met *schoon-*, als vertaling van het Franse *beau-* of *belle-*: *schoonbroer*, *schoonzus* (in het Frans *beau-frère*, *belle-soeur*), *schoondochter*, *schoonzoon* (*belle-fille*, *beau-fils*), en *schoonmoeder*, *schoonvader* (*belle-mère*, *beau-père*). De betekenisovergang ontstond in Franse hofkringen: aanvankelijk gebruikte men *beau* (‘schoon, mooi’) om iemand mee aan te spreken, bijvoorbeeld in *beau sire*, *bel ami* (‘schone heer’, ‘schone vriend’). Vervolgens werd dit overgedragen

op aangetrouwde familieleden. Nederlandse hofkringen namen dit gebruik over. *Schoondochter* kwam in de plaats van het oudere *snaar*, maar *zwager* hield stand naast *schoonbroer*.

Krek

De tweetalige hogere kringen doorspekten hun Nederlands dus met Franse woorden. Nederlanders die niet vertrouwd waren met het Frans, namen ze als prestigieuze leenwoorden over uit het taalgebruik van de hogere kringen, want dat stond chic. In de burgerkringen was het met de kennis van het Frans echter niet al te best gesteld, zo blijkt wel uit het bekende puntgedicht ‘Frans syn Frans’ van Constantijn Huygens uit 1647, over de geheel eigen versie van het Frans die een zekere Frans eropna hield:

Frans spreekt syn Frans gelijk syn Duijtsch
[Nederlands – HB en NvdS], Die eer hoor ick
hem geven:

Maer ick ben van die gevers niet, Frans moet het
mij vergeven.

Ick moet bekennen, Frans spreekt Frans: Maer
noch en is ’t geen fyn Frans.

Ghy moet’er by bekennen, Frans spreekt, niet
syn Fransch, maer *syn* Frans.

Mensen die zelf niet zo goed Frans kenden, vernederlandsten de leenwoorden, waardoor deze soms onherkenbaar veranderden. In de volkstaal en dialecten vinden we allerlei ontleningen in verbasterde vorm. Zo doorspekten auteurs die boeren of het ‘gewone’ volk aan het woord lieten, hun taalgebruik vroeger met *krek* (van het Franse *correct*): “Ik zit te kyken *krek* als een bepiste Paap”, schreef iemand in 1730, en in 1833 schreef Jacob van Lennep: “‘Ik woon te *Rijming*,’ antwoordde de boer: ‘even oet het dorp en *krek* aan de rivier.’” Een ander woord waarmee de taal van bepaalde groepen werd getypeerd, was *astrant* (‘brutaal’), van het Franse *assurant* (‘zelfverzekerd’): in 1871 is bijvoorbeeld sprake van een “werkmeid, die zooals al hare kennisjes zeiden, zeer ondeugend en ‘astrant’ was”.

Merakels

Verbasterde Franse leenwoorden die in de spreektaal of dialecten nog wel gebruikt worden, zijn bijvoorbeeld *ajuuus* (van het Franse *adieu*) en *merakels*, van *miracles* (‘wonderen’) – als uitroep in de betekenis ‘wat een wonder!’ *Tantefeer* betekent ‘bemoeial, druktemaker’; het komt van het Franse *tant à faire* (‘zoveel te doen’). *Ambetant* (‘vervelend’), *komplementen*, *manjefiek*, *reneweren/rinneweren* en *sagge-rijn* zijn verbasteringen van de Frans woorden *embêtant*, *compliments*, *magnifique*, *ruïner* en *chagrin*. De dialecten kennen Franse leenwoorden die in het Standaardnederlands niet voorkomen, zoals het Noord-Brabantse *gedukkelek* (‘gebrekkelig’, van het Franse *caduc*), en het Overijsselse *koeterdekoet* voor *coûte que coûte*. En er zijn honderden voorbeelden meer (zie ook het artikel van Jos Swanenberg op blz. 157).

Sommige van de verbasteringen zijn doorgedrongen tot de beschaafde standaardtaal: *fatsoen* (van het Franse *façon*, ‘manier van doen’), *kanjer* (van

Urinoir: een van de vele Franse woorden in het Nederlands.

cagnard, ‘lui, onverschillig’), *krant* (van *courant*), *kreng* (van *carogne*, ‘rottend kadaver’), *rantsoen* (van *ration*), *peinzen* (van *penser*) en *po* (van *pot*; de Fransen spreken de slot-*t* niet uit). De afwijkende spelling van deze woorden vormt een aanwijzing dat de ontlening door mondeling contact heeft plaatsgevonden.

Meeste leenwoorden komen uit het Frans

NICOLINE VAN DER SIJS

Hoeveel leenwoorden heeft het Nederlands overgenomen uit het Frans? Het korte antwoord is: meer dan uit enige andere taal. Het lange antwoord is genuanceerder en ingewikkelder: het hangt ervan af waar je naar kijkt.

We kunnen bijvoorbeeld nagaan hoeveel Franse leenwoorden er in een woordenboek staan. In het *Chronologisch woordenboek* (waarvan de trefwoorden zijn gebaseerd op de grote Van Dale) blijkt dat 42,8% van de leenwoorden is ontleend aan het Frans; in totaal gaat het om zo'n 4500 leenwoorden. Slechts 17,7% van de leenwoorden is afkomstig uit het Latijn, 17,2% uit het Engels, 9,3% uit het Duits, en 13% uit andere talen.

De laatste vijftien jaar – het *Chronologisch woordenboek* dateert uit 2001 – zal het aantal Engelse leenwoorden wat zijn vergroot, maar de Franse leenwoorden zijn en blijven ver in de meerderheid. Die Franse leenwoorden zijn namelijk behoorlijk ingeburgerd: de meeste zijn voor 1950 geleend en hebben een vaste plek in het Nederlands veroverd. Maar de Engelse leenwoorden zijn behoorlijk instabiel; een derde tot de helft blijkt na verloop van tijd vanzelf weer te verdwijnen.

Het is misschien interessanter om te kijken naar het daadwerkelijke gebruik van leenwoorden. Een woordenboek neemt immers ook veel weinig gebruikte woorden op. In 1994 en opnieuw in 2012 heb ik geteld hoeveel leenwoorden er in een gemiddelde krant staan, en uit welke talen ze komen. Daarbij bleek dat 82% van de leenwoorden afkomstig was uit een Romaanse taal, met Frans op kop, gevolgd door Latijn, Italiaans en Spaans. Dat percentage was min of meer stabiel. In 1994 kwam slechts 7,4% van de leenwoorden uit het Engels; in 2012 was dat 11,8%. Uit het Duits kwam ongeveer 7% van de leenwoorden.

Andere Franse leenwoorden – de meeste – zijn daarentegen nog steeds goed herkenbaar als Frans, ook al zijn ze eeuwen geleden overgenomen: zo kwamen *accorderen*, *appelleren*, *amoureuus*, *arresteren*, *arriveren*, *baron* en *gracieus* al in het dertiende-eeuwse Nederlands voor. Het gaat om woorden die in de dagelijkse spreektaal nauwelijks werden gebruikt en die waarschijnlijk vooral zijn doorgegeven via literaire of ambtelijke geschreven bronnen.

Derrière

Franse woorden waren populair als verzachtende uitdrukking, oftewel eufemisme, omdat de Franse woorden minder grof en plat klonken. En nog steeds gebruiken we voor ‘nare’ zaken wel Franse leenwoorden, bijvoorbeeld *transpireren* in plaats van *zweeten*, *attaque* in plaats van *beroerte* en *urineren* in plaats van *pissen*. Vroeger was *derrière* in plaats van *achterste* heel gebruikelijk.

Voor ‘wc’ bestond het nietsverhullende woord *kakhuis*, en ook wel (*geheim*) *gemak*, eigenlijk: ‘plaats waar men zich rustig kan terugtrekken’. Al in de vijftiende eeuw gebruikte men daarnaast het keurige leenwoord *secret*, een verkorting van het Franse *chambre secrète*, letterlijk ‘geheime kamer’. In de negentiende eeuw deden de Franse leenwoorden *toilet*, *plee*, *urinoir*, *pissoir*, *retirade* en *latrine* hun intrede. Tegenwoordig is *plee* niet langer een eufemisme, maar zo is het wel begonnen; in de negentiende eeuw gold het als deftig woord. Het gaat terug op *plaît-il?* (‘wat belieft u, wat is er van uw dienst?’) Toen het watercloset (wc) met stromend water uit Engeland werd ingevoerd, bleef men *plee* gebruiken, maar dan alleen voor een toilet zonder stromend water. Inmiddels bestaan die in Nederland niet meer, en wordt *plee* gebruikt voor ‘wc’ in het algemeen, maar het woord geldt in veel kringen als ‘plat’ – misschien speelt nog steeds mee dat wc's zonder stromend water vroeger tweederangs wc's waren.

Ook woorden als *bordeel*, *prostitutie*, *prostitutiee*, *mattresse*, *maintenee* en *bon vivant* komen uit het

Nog steeds gebruiken we voor ‘nare’ zaken Franse leenwoorden, zoals *transpireren* in plaats van *zweeten* en *urineren* in plaats van *pissen*.

Frans. Naar aanleiding van deze woorden schreef hoogleraar Frans J.J. Salverda de Grave in 1906 in een omvangrijk werk over Franse leenwoorden in het Nederlands: “Er zullen er misschien onder mijn lezers zijn die uitroepen: ‘Daar ziet men weer hoe onzedelijk die Fransen zijn, en hoe zedelijk wij, daar wij voor al die lelijke dingen geen eigen woorden hebben.’ Men zou kunnen antwoorden dat wij die termen dan toch wel nodig schijnen te hebben gehad.”

Wij zouden willen zeggen: touché! <